Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar

-Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme-

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu

ÖTÜKEN

Yaşar Çoruhlu; 01.01.1964 tarihinde Trabzon'da doğdu. İstanbul Davudpaşa Lisesi'ni bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne girdi. Türk ve İslâm Sanatı kürsüsünde öğrenime başladı. YÖK kurulduktan sonra Arkeoloji ve Sanat Tarihi olarak birleştirilen bölümde, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'na devam ederek 1985 yılında yüksek öğrenimini tamamladı. 16 Nisan 1986'da Mimar Sinan Üniversitesi (şimdiki Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nde asistan olarak göreve başladı.

1985-1986 döneminde yüksek lisansını *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatında Orta Asya ile Bağlantılar* konulu teziyle tamamladı. 1988-1989 döneminde başladığı doktora çalışmalarını ise 1992'de tamamladı ve *Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi* başlıklı teziyle Doktor ünvanını aldı.

1993 yılında Yrd. Doç. Dr. olarak öğretim üyeliğine yükselen Çoruhlu, 2002 yılında aynı üniversite ve bölümde Doçentlik kadrosuna atandı ve 2006'da aynı bölümde profesör oldu.

Halen Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen–Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde görevine devam etmekte olan araştırmacı, çalışmalarını Orta ve İç Asya Türk Sanatı ve Arkeolojisi, Türk Mitolojisi, Türk Sanatı'nda İkonografi ve Semboller, Asya ve Anadolu Türk Sanatı İlişkileri konularında yoğunlaştırmıştır. Çok sayıda uluslararası ve milli kongre, sempozyum ve seminerlere katılmış, kitapları ve birçok makalesi yayınlanmıştır. Adı geçen üniversitede ve bölümde halen, doktora düzeyinde, *Türk Sanatı'nda İkonografi Araştırmaları, Orta Asya Türk Kaya Resimleri, Orta Asya Türk Resim Sanatı;* yüksek lisans seviyesinde, *Asya Türk Arkeolojisi* ve *Türk Sanatında Semboller;* lisansta ise *Türk Mitolojisi, İslamiyetten Önce Türk Sanatı, İslamiyetten Sonra Asya Türk Sanatı, Çin Sanatı, Hint Sanatı* derslerini vermekte ve ayrıca çalışma konularında tezler yaptırmaktadır.

Yaşar Çoruhlu, Türkiye'de Orta ve İç Asya Türk Sanatı, Türk Mitolojisi ve Türk Sanatı'nda İkonografi ve Sembolizm konularında 30 yılı kapsayan çalışmalarını halen sürdürmekte olup Türkiye'de daha önce bu alanlarda faaliyet gösteren, vaktiyle asistanı olduğu hocası Prof. Nejat Diyarbekirli, Prof. Dr. Emel Esin'den ve Türk Mitolojisi alanında Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'i takiben, en yetkin ve verimli bir şekilde bilimsel üretim yapan ve bugün itibariyle alanında tek ve zirvede olan bir bilim insanımızdır. Çalışmaları ile Türkiye'deki Orta ve İç Asya Türk Sanatı araştırmalarının bilhassa da erken devir Türk sanatı çalışmalarının akademik çevrelerde tutunmasını, benimsenmesini, gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır.

Çoruhlu çalışma süreci içerisinde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Ukrayna ve Kırım, Romanya, Moldova ve Macaristan gibi ülkelerde çalışma ve incelemeler yapmış, kendi alanında lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri çalıştırmış, kitaplar ve pek çok makale yayınlamış, çeşitli uluslararası ve ulusal sempozyum ve kongrelere katılmıştır. Türkiye'de ilk defa olmak üzere "Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi" başlığı altında kongreler düzenlemiş, Kars/Ani ka-

zılarının dört yıl başkanlığını sürdürmüş ve ayrıca altı yıl boyunca İstanbul Anıtlar bölge kurulunda üye ve başkan yardımcılığı görevini yapmıştır. Yaşar Çoruhlu Orta ve İç Asya Türk Sanatları ve Türk Mitolojisi konularında çeşitli kurum ve üniversitelerde birçok konferans vermesinin yanısıra sözü edilen bu konularda çok sayıda televizyon programına katılmış, dergi ve televizyon belgesellerinde kendisiyle röpörtajlar gerçekleştirilmiştir.

Yaşar Çoruhlu, bugün halen Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü'nde öğretim üyesi ve aynı üniversitenin "Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi" müdürü olarak bilimsel faaliyetlerini sürdürmekte lisans, yüksek lisans ve doktora dersleri vermeye ve geleceğin bilim insanlarını yetiştirmeye devam etmektedir.

KİTAPLAR

- *Türk sanatının ABC'si,* Simavi Yayınları. İstanbul 1993.
- *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi,* Seyran Yayınları, İstanbul 1995.
-*Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi,* Kömen Yayınları, Konya 2014 (Geliştirilmiş 2. Baskı).
- *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si,* Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1997.
- *Türk Mitolojisinin ABC'si,* Kabalcı Kitabeyi, İstanbul 1999.
- *Türk İslam Sanatı'nın ABC'si,* Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2000.
- *Türk Mitolojisinin Anahatları,* Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2002 (6. baskı 2013).
- (A. Acar – Ü. A. Yılmaz – B. Ceren ile birlikte), *Sultan Sancar Türbesi – Soltan Sanjar Kümmedi,* TİKA Yayınları, Ankara 2004.
- *Erken Devir Türk Sanatı,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007 (2. Baskı 2013).
- *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Bin Yıllar Boyunca
Vatanı ve Milleti
ve Milletinin İnsanlık İdeali İçin
Canını Veren,
Aziz Türk Şehitlerine.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 11

I
Giriş

1. Kurganların Yayıldığı Coğrafi Bölgeler 15
2. Kurganlar Üzerine Yapılan Yayınlara Bir Bakış 17
3. "Kurgan" İsminin Anlamı ve İlişkide Bulunduğu Alanlar 22
4. Kurgan Kazılarının Tarihçesi 33
   4.1. İç Asya ve Orta Asya 36
   4.2. Doğu Avrupa, Kuzey Karadeniz, Kafkasya 59

II
İç Asya ve Orta Asya'da Kurganlar

1. Kurganların Ortaya Çıkışı ve Proto-Türk Devirlerinde Kurganlar 67
2. Proto-Hun ve Hun Devleti Dönemi Kurganları 110
   2.1. Rusya Federasyonu 110
      2.1.1.Transbaykalya Bölgesi Kurganları 110
         2.1.1.1.Transbaykalya, Il'movaia Pad'de Sudza'da Bulunan Hun Prensinin Mezarı 111
         2.1.1.2. Derestuy Mezarlığı Kurganları 116
         2.1.1.3.Tsaraam Vadisi 120
      2.1.2. Altaylar 121
         2.1.2.1. Pazırık Kurganları 121
         2.1.2.2. Balıktuyul Mezarlığı Kurganları 145
         2.1.2.3. Uzuntal Vadisi Koş-Ağaç Rayonu Kurganları 146
         2.1.2.4. Aragol Kurganları 147
         2.1.2.5. Başadar Kurganı 148
         2.1.2.6. Şibe Kurganları 149
         2.1.2.7. Tüekta (Tuyahta ?) Kurganları 150
         2.1.2.8. Katanda Kurganları 151
         2.1.2.9. Ulandırık (Ulandryk) Kurganları 155
         2.1.2.10. Ukok Platosu Kurganları 157
      2.1.3. Tuva Cumhuriyeti 174
         2.1.3.1. Arzan (Arjan/Arcan) I Kurganı 174
         2.1.3.2. Arzan (Arjan/Arcan) II Kurganı 175
   2.2. Moğolistan 178
      2.2.1. Noın Ula Kurganları 178
      2.2.2. Golmod Mezarlığı Kurganları 184
   2.3. Kazakistan 187
      2.3.1. Beşşatır (Besshatyr) Kurganları 188
      2.3.2. Berel Kurgan Mezarlığı 191
      2.3.3. Şiliktı (Chilikty) Kurganları 196
      2.3.4. Esik Kurganı (Issık Kurgan) 203
      2.3.5. Kızart Vadisi Kurganları 208
      2.3.6. Kenkol Kurganları 208
      2.3.7. Kargalı'daki Kadın Şamanın Kurganı 210
      2.3.8. Araltobe Kurganı 210
   2. 4. Sirderya Bölgesi 213
3. Göktürk Devri Kurganları 216
   3.1. Rusya Federasyonu 216
      3.1.1. Kudırge Kurganları 216
      3.1.2. Yenisey Nehri Çevresindeki Kurganlar 217
      3.1.3. Tuyahta Kurganları 233

3.2. Moğolistan 234
3.2.1. Mayhan Uul Hükümdar veya Bey Kurganı 234
3.2.2. Göktürk Anıt Külliyeleri 236
3.3. Kazakistan ve Kırgızistan 245
3.3.1. Tanrı Dağları Bölgesi Kurganları 245
3.3.2. Merke (Yedisu) bölgesi Kurganları 250
4. Diğer Türk Topluluklarında Kurgan 252
4.1. Kanglı (Çince K'ang-chü) Kurganları 252
4.2. Wusun Kurganları 253
4.3. Kırgız Kurganları 256
4.4. Uygur Kurganları 257
5. Farklı Topluluklar Tarafından İnşa Edilmiş veya Aidiyeti Bilinmeyen Kurganlar 258
5.1. Asya'nın Doğusu 258
5.2. Doğu Türkistan (Demir Devri) 260

III.
Ural Dağları Bölgesi Kurganları
(İskit, Sauromat-Sarmat-Kıpçak)/ **267**

IV.
İç Asya Paralelinde İskitlerden Önce
Kuzey Karadeniz ve Orta Avrupa'da Kurganlar/281
1. Erken Kurgan Kültürlerine Genel Bakış 285
2. Macaristan Bölgesi 300
3. Kuzey Karadeniz Kolonileri 307

V.
Doğu Avrupa ve Kuzey Karadeniz
Türk Toplulukları Kurganları/ 309
1. İskit Kurganları 311
2. Avrupa Hunları Mezarları 328
3. Hazar Kurganları 329
4. Avrupa'daki Avar Mezarları 330

VI.
Türkiye Kurganları/333

VII.
Değerlendirmeler/341
1. Kurganların Plan ve Kuruluş Özellikleri 343
1.1. Tanrı Dağları Çevresi Ortaçağ (VI.-X.yüzyıl): 356
2. Defin Gelenekleri ve Kurganlarda Biçim ve Anlam 359
3. Kurganlardaki Ağaç Lahitler 399
4. Kurganlara At Gömme Geleneği 420

VIII.
Kurganların Türk-İslâm Mezar Yapılarının Oluşumundaki Rolü/441

IX.
Sonuç/ 463
Harita Listesi ve Kaynakları 472
Çizim Listesi ve Kaynakları 473
Resim Listesi ve Kaynakları 484
Bibliyografya 493
Dizin 505

Önsöz

Bu çalışmamız, İslâmiyetin Orta Asya'da yayılışından önce ve İslâmiyetin gelişinden sonra da henüz Müslüman olmamış Türk topluluklarının "kurgan" denilen mezar yapılarını kapsamaktadır. Böylece Proto-Türklerden (Ön Türkler) itibaren kurganların ele alınacağı bu araştırmayla, Türkiye'de ve Dünya bilim çevrelerinde konuya Türkler açısından bakan bütüncül bir yaklaşım ilk kez sergilenmiş olacaktır. Bir kısım Avrupalı araştırmacıların Hind-Avrupa kültürlerinin bir ürünü olarak yaklaştığı bu mezar yapılarının asıl sahiplerinin, Türkler ve diğer bozkır topluluklarının oluşturduğu Bozkır kavimleri olduğu böylece vurgulanmış olacaktır. Öte yandan Türk-İslâm mezar yapılarının kaynaklarının aydınlığa çıkarılması bakımından da bu konunun bilim dünyasına sunulmasının faydalı olacağı düşünülmüştür.

Araştırmamızın aynı zamanda büyük oranda Avrasya kültürünün bir parçası olan Türkiye'deki kurgan yapılarının keşfini hızlandıracağını ve bu konuda çalışacaklara da temel kitap vazifesi göreceğini umuyorum. Çünkü bu çalışmayla yalnızca Türklerin inşa ettiği kurganlara değinilmemiş, bütün Bozkır bölgesindeki halklarla ilişkiler de ele alınmaya çalışılarak, konunun genel Avrasya kültürü açısından da kavranması sağlanmaya çalışılmıştır.

Bundan 10 yıl kadar önce ilgilenmeye başladığımız kurgan konusunu bu eserimizle ortaya koyarken çeşitli bakımlardan zorlandığımızı açıkça ifade etmeliyim. Kaynakların önemli bir kısmının Rusça olması ve Türkiye kütüphanelerinde her aranan kaynağa ulaşılamaması bir yana, bu kurganların yerinde örneklerini incelemek de zor oldu. Bilhassa Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Ukrayna'da bir kısım örnekleri görme ve bunlara ilişkin müze nesnelerini inceleme imkânımız oldu. Böylece kafamızda yıllar boyunca oluşan düşüncelerle gördüklerimizi ve yayınları birlikte ele alarak bu çalışmayı bir deneme mahiyetinde hazırlamaya muvaffak olduk.

Anlaşılması oldukça zor olan bu konuda, elbetteki bazı yanılgılarımız ve eksikliklerimiz olmuştur. Bunları bizden sonra da Türkiye'de ortaya çıkacak olan Orta

ve İç Asya Türk sanatlarını profesyonel olarak çalışacak, Türk sanat tarihçilerinin ve arkeologların sonraki nesilleri tamamlayacaktır. Amacımız konuya dikkat çekmek, bu yapıların önemini vurgulamak ve kazılarla ortaya çıkarılarak bilim âlemine sunulan mühim örneklerini Türkler açısından bir araya getirmektir. Bu bakımdan başarılı olduğumuzu düşünmekteyiz.

Kitabımızda kurganların mimari özellikleri, yerleşim düzeni ve mezar sembol ve ritüelleri ön plana alınmış, bu konudaki bilgiler kendi yöntem-sınıflandırma anlayışımıza göre derlenmiş ve değerlendirilmiştir. Kurgan mezarları içerisindeki sanat ve arkeoloji ve başka alanların buluntularının önemli örneklerinin neler olduğu ve mezarda bulundukları yerler ifade edilmiş ancak amacımız mimari yapıyı ön plana çıkarmak olduğundan, söz konusu eserlerin ayrıntılı bir biçimde ele alınarak değerlendirilmesi yoluna gidilmemiştir. Zaten böyle bir değerlendirme başka kitap hatta kitapları yazmayı gerektirecek ayrı bir iştir. Öte yandan çalışmamızda sayıları bini bulan kurganların hepsi hakkında bilgi ve değerlendirme bulmak da mümkün olamayacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi konu, Avrasya'daki önemli örnekleri ele alınarak Türk halkları açısından kurgan mimarisine eğilmek ve bir el kitabı oluşturmaktan ibarettir. Bununla birlikte Türkiye'de bu konu ve kapsamda kaleme alınmış henüz ilk kitap olması sebebiyle de bu çalışmamızın Türk araştırmacı, bilim insanları ve meraklılarına önemli bir kaynak teşkil edeceğini düşünüyoruz.

Çalışmamızda yardımcı olan herkese, Rusça metinlerin Türkçeye aktarılmasını gerçekleştiren Asya Yalamova, Begayim Akimova, Ayas Domozhakov ve Fırat Kara ile eserin itinalı bir şekilde yayınlanmasını sağlayan Ötüken Neşriyat yetkililerine teşekkürlerimi sunuyorum.

Yaşar Çoruhlu
İstanbul/Aydınevler
Kasım-2015

I.
GİRİŞ

1. Kurganların Yayıldığı Coğrafi Bölgeler

Kurganların yayıldığı coğrafi alanlara bakıldığında, onların daha çok "bozkır kuşağı denilen bölgelerde yoğun olarak bulundukları görülür. Bu husus kurganların doğal olarak başta Türkler ve onların ataları olmak üzere bu bölge topluluklarının kültürlerinin ürünü olduğunu ifade eder. Söz konusu yapıların, doğudan batıya bu kültür kuşağının uzandığı yerlerde, yüzlerce hatta binlerce örneğin bulunduğu düşünülebilir. Böylece Avrasya kapsamında bakacak olursak Baykal ötesinden Urallara, Kuzey Karadeniz'den Polonya'ya, Orta ve Doğu Avrupa'ya, Türkiye'nin bilhassa Trakya, Karadeniz, Orta ve Doğu Anadolu bölgelerine, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan, Çin gibi ülkeler ve onların yakın çevrelerine bakmamız gerektiği düşünülürse kavranılması zor büyüklükte olan bu coğrafi alanı kurganların yayılma alanı olarak ifade etmek yanlış olmaz.

Bununla birlikte şu ana kadar yapılan kazılar ve araştırmalarla ortaya çıkarılan pek çok sayıda örneğe rağmen tüm kurganların kazılması ve değerlendirilmesi noktasından henüz çok uzaktayız; şimdiki buluntu yerlerindeki yoğunlaşmalar aldatıcı olabilir. Bu sebeple, nispeten Proto-Türkler ve Türkleri ilgilendiren en önemli bölgeleri şu şekilde sıralayabiliriz: Kuzeyde Minusinsk ve yakın çevresi, Altaylar (özellikle Dağlık Altay) bölgesi, Yenisey Nehri yakınları, Baykal Gölü çevresi, Moğolistan, bugünkü Kazakistan'ın çeşitli bölgeleri ve Kırgızistan'ın özellikle Issık Köl (Göl) çevresi ve Doğu Türkistan bölgesi.

Kurganları üzerinde en çok çalışılan bölge Altaylar bölgesidir *(Resim 1, 2)*. Kapsadığı alan itibariyle çok geniş olan bu mekân esas itibariyle Rusya Federasyonu (Dağlık Altay Otonom Cumhuriyeti), Kazakistan ve Moğolistan arasında bölünmüş vaziyettedir. Söz konusu Altay Dağları bölgesinin yayıldığı her üç ülkede de yoğun bir şekilde kurgan mezarlıklarıyla karşılaşılmaktadır. Bilhassa Pazırık Vadisi ve Ukok Platosu kurganları dikkati çeker *(Resim 3)*. Kurganlar açısından Sibirya'nın orta bölgeleri, Tuva *(Resim 4)*, Hakasya, Minusinsk bozkırları, Yenisey Nehri ve Baykal Gölü'nün çevresi ve Transbaykalya da

büyük önem arz etmektedir. Eyaletlere bölünmüş Moğolistan'ın özellikle kuzey, orta ve batı bölgeleri kurganların yayılımı bakımından önem arz eder. Bu arada neolitik devirden beri önemli bir geçiş bölgesi olan Ural Dağları çevresi ve Trans Uralya denilen kesimde de büyük kurgan mezarlıklarının bulunduğunu görmekteyiz. Kazakistan hemen her bölgesiyle toplamda yüzlerce kurganı tek başına barındıran çok önemli bir kurgan ülkesidir *(Resim 5-9)*. Bu ülkenin kuzey, doğu, orta, güney (Semireçe: Yedi Su) ve batı kesimlerinde yoğun olarak rastlanan kurganlar, özellikle mimari özellikleri ve uygulanan cenaze gelenekleri ile sonraki dönemlere, bilhassa da Türk-İslâm dönemine pek çok unsurları taşımışlardır. Kırgızistan *(Resim 10)* kurgan varlığı açısından Kazakistan'ın bir devamı gibidir. Kuzey bölgeleri, Issık Göl çevresi, Karakol, Narın, Koçkor, Son Köl vb. yerlerde kurgan örnekleri araziye dağılmış olarak yer almaktadır. Esas itibariyle birkaç ülkenin sınırları içerisine dağılan Tanrı Dağları bölgesi de aynen Altay Dağları gibi önemli bir kurgan bölgesini teşkil eder. Bugün Çin'in egemenliği altında kalan Doğu Türkistan'da özellikle demir çağlarında kurganların yaygın olduğunu ama yüzyıllarca inşası devam eden bu özel mezar yapılarının Uygurların ilk devirlerine kadar da ulaştığını biliyoruz. Avrasya'nın batı yarısındaki en önemli kurgan alanları olarak Ukrayna *(Resim 11)*, Kırım, Kafkasya'yı sayabiliriz. Bununla birlikte kurganların daha batıya ve hatta güneye, Moldavya, Romanya, Bulgaristan, Macaristan hatta Fransa'ya kadar olan alanlara yayıldığı da anlaşılmaktadır. Avrupa ülkesi olduğu kadar bir Avrasya ülkesi de olan Türkiye'de de özellikle doğu, kuzey, Orta Anadolu, Trakya gibi bölgelerde kurgan tipi mezar yapılarının (tümülüs) yaygın olarak görüldüğünü ifade edebiliriz. Türkiye, kurgan alanları açısından kuzeybatıda Bulgaristan, Romanya ve Macaristan Havzası'na, kuzey doğu ve doğuda Kafkasya, Azerbaycan *(Resim 12)* ve İran bölgesi kurganlarına bağlanır.

2. Kurganlar Üzerine Yapılan Yayınlara Bir Bakış

Kurganlar üzerine alanda çalışarak yayın yapma tekeli neredeyse tamamen Rus araştırmacılarına aittir. Bunda bütün bahse konu olan toprakların vaktiyle Sovyetler Birliği'nin sınırları içerisinde kalmasının büyük rolü vardır. Günümüzde Orta Asya Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazanmış olmakla birlikte bu tekel yine de kırılamamıştır. Bununla birlikte Rus yayınlarına ilaveten Orta Asyalı Türk araştırmacılarının ve Japon, Alman, Fransız, İngiliz gibi başka uluslardan araştırmacıların da eskiye oranla literatüre katkılarının arttığını görmekteyiz.

Bizim kullandığımız yayınlar açısından konuya baktığımızda, özellikle Rudenko tarafından hazırlanan Pazırık kurganları kazılarının yayınlanmış ve İngilizcesi bulunan raporlarını, Griaznov ve Jettmar'ın eserlerini, N. Polosmak'ın büyük bir ekiple gerçekleştirdiği ve Pazırık kurganları tipindeki kurganların ve eserlerinin açığa çıktığı Ukok Platosu kurganlarının yayınlarını bilhassa belirtmemiz gerekir.

Rudenko'nun Pazırık kazıları ile ilgili Rusça bir kitabının İngilizce çevirisi olan *"Frozen Tombs of Siberia"* ana başlıklı kitap önemlidir.[1] Rudenko'nun Dağlık Altay (Pazırık kurganları) buluntularını ele aldığı kitabının Türkçeye de bir çevirisi yapılmıştır: *Dağlık Altay Buluntuları ve İskitler* (Çev. Almagül İsina), Hasan Yelmen Eğitim Vakfı (İstanbul). Gryaznov'un artık bir klasik sayılabilecek eseri *Southern Siberia* (1969) ile Jettmar'ın *Art of The Steppes The Eurasian Animal Style* kitapları Avrasya bölgesinin çeşitli kurganları hakkında kuşatıcı bilgiler vermeleri açısından burada zikredilebilir. Bütün Avrasya'nın erken devirlerinden ortaçağlara kadar kültürlerini, buluntularını ve bu arada kurganlarını da ele alan son zamanlarda yayınlanmış değerli bir çalışma da Parzinger'in *Die Frühen Völker Eurasiens Vom Neolithikum bis Zum Mittelalter* (2006) isimli kitabıdır. Derevyanko ve Molodin'in editörlüğünü yaptığı *Feno-*

[1] Sergei I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia- The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen* (Çev. M. W. Thompson), J. M. Dent and Sons Ltd., Londra (London) 1970.

men Altayskih Mumiy-Phenomenon of The Altai Mummies kitabı ise Altay kurganlarından çıkarılan mumyaları değerlendirmektedir.

Natalya Polosmak'ın kullandığımız iki çalışması *Stereguşie Zoloto Grifi (Ak-Alahinskie Kurganı* (1994) yayını ve özellikle *Vsadniki Ukoka* (2001) adlı kitabı söz konusu bölge kurganları için ana kaynak niteliğindedir. Polosmak, bahsi geçen kitaplarında çeşitli arkeolojik kazılar ve incelemeler yaptığı Ukok Platosu'ndaki kurganları her yönü ile değerlendirmektedir.

Sibirya'da 19. yüzyılın ortalarında kurgan ve diğer mezarlara ilişkin çeşitli kazılar yapan W. Radloff'un ünlü *Sibirya'dan* adlı eserinde çalışma notları halinde açıklanan kurganlara ilişkin verdiği bilgiler, yöntemi, anlatım tarzı, kullandığı ölçü türleri açılarından pek kullanışlı değildir. Anlattığı kurganların çoğu sonraki yayınlarda ifade edilen kurganlarla eşleşmemektedir. Bu yüzden çok tanınmış bazı kurganlar ile ilgili olan ve kısmen kullandığımız örnekler dışında bu yayına sadece işaret etmekle yetindik.[2]

Almanya'da Bonn Üniversitesi'nin İç Asya'da yaptığı arkeoloji çalışmalarının sonucunda yayınlanan *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of The First Steppe Empire in Inner Asia* başlıklı kapsamlı çalışma içerisinde Asya Hunlarının mezarları ile ilgili incelemelere de yer verilmiştir. Hun devri mezarları üzerine kazı ve araştırmalar yapan diğer iki araştırmacı A.vV. Davıdova ve S.vS. Minyaev'dir. Baykal Gölü'nün güney kesimindeki iki mezarlıktan birini Davıdova 1996'da (*İvolginskiy Arheologiçeskiy Kompleks*) diğerini Minyaev 2006'da (*Drestuyskiy Mogil'nik*) yayınlamıştır.

Sibirya veya İç Asya bölgesi ile ilgili bazı yayınlar ise ayrıntılı olarak tek bir kurganı tanıtırlar. Bunlar arasında bilhassa Marsadolov'un *Bol'şoy Salbıkskiy Kurgan V Hakasii* (2010) başlıklı çalışması ile P. B. Konovalov'un *The Burial Vault of a Xiongnu Prince at Sudzha (Il'movaia Pad', Transbaikalia)* adlı kitaplarını ve ayrıca Akişev'in *Kurgan Issık-İskusstvo Sakov Kazaxstana-Issık Mound-The Art of Saka in Kazakhstan* (1978) kitabını kaydedebiliriz.

Kazakistan bölgesinde Bilimler Akademisi mensubu araştırmacıların yayınlanan bir kısım eski ve yeni eserleri, Margulan, Dosimbayeva, Tabaldiyev gibi araştırmacıların yayınlarını da bu listeye eklemek gerekir. A. H. Margulan'ın *Begazı-Dandıbayevskaya Kul'tura Tsentralnogo Kazahstana* (1998) başlıklı kitabı Kazakistan'daki, Andronovo kültürüne kısmen de Karasuk kültürüne paralel bazı özellikler gösteren Begazı-Dandıbayevskaya kültüründeki birtakım kurganları da tanıtması bakımından önemlidir. Kazakistan bölgesi için kaleme alınan *Arheologiçeskaya Karta Kazahstana* (1960), *Arheologiya Kazakhs-*

[2] W. Radloff, *Sibirya'dan* (Çev. Ahmet Temir), Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, C.3, İstanbul 1994, s. 85-176.

tana (2006), K. M. Baypakov ile K. Taymagambetov'un birlikte yayınladıkları *Arheologiya Kazahstana* (2006), Samaşev'le birlikte bir araştırmacı grubunun kaleme aldığı *Drevnosti Almatı, Kurganı Boroldaya* (2006) ve *Ustırt Pen Mangıstav Hazinaları* kitapları da kurganlar ile ilgili olarak belirli ölçülerde kullanılan yayınlardır. Zaynolla Samaşev'in, Kazakistan Bilimler Akademisi, A. H. Margulan Arkeoloji Enstitüsü'nün bir yayını olarak çıkmış olan *Berel* (2011) adlı kitabı, yukarıda belirtilen *Arheologiya Kazakhstana* kitabına paralel olarak Berel kurganları ve buluntularını ayrıntılı detaylarıyla birlikte değerlendirmektedir.

Tabaldiyev, *Kurganı Srednevekovıh Koçevıh Plemen Tyan'-Şanya* (1996) adlı kitabında Kazakistan'daki ortaçağ kurganlarını ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Onun Hudyakov ile beraber kaleme aldıkları *Drevniye Tyurki Na Tyan'-şane* (2009) yayını da yine Tanrı Dağları bölgesindeki ortaçağ Türk kurganlarını ele almaktadır. Hudyakov'un *Drevniye Tyurki Na Yenisey* (2004) adlı kitabı da aynı dönemlerin özellikle de Göktürklerin Yenisey bölgesindeki kurganlarını incelemesi açısından önemli bir çalışma olarak ele alınabilir. Göktürk devri kurganlarının da söz konusu edildiği çalışmalar arasında Ayman Dosimbayeva'nın *Zapadnıy Tyurskiy Kaganat-Kul'turnoe Nasledie Kazahskoy Stepi* (2006) başlıklı çalışması da zikredilebilir.

Moğolistan bölgesi için değerli kitaplardan biri de Nowgorodowa'nın *Alte Kunst Der Mongolei* (1980) başlıklı kitabıdır. Bir diğer yayın olarak da bir sergi kitabı olmakla birlikte *Cengiz Han ve Mirasçıları-Büyük Moğol İmparatorluğu* (2006) adlı çalışma kaydedilebilir.

Bizim için ikinci derecede kalan Avrasya'nın batı kesimindeki bölgelerle ilgili yayınlar da oldukça fazladır. E. H. Minns'in, *Scythian and Greeks: A Survey of Ancient History And Archaeology on The North Coast of The Euxine from The Danube to The Caucasus* (1965) başlıklı kitabı yanında Boris Piotrovsky-Liudmila Galanina-Nonna Grach'ın *Scythian Art* (1987) ve Ellen D. Reeder'in editörlüğünü yaptığı *Scythian Gold* adlı kitap faydalandığımız çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca, Ukrayna'da yayınlanmış, Avrupa bozkırlarındaki kurganları, diğer tür mezarları ve çeşitli eserleri değerlendiren *Trudı Po Arheologii Stepi Evropı V Epohu Srednevekovya Hazarskoye Vremya* (C.2, Donetsk 2001), *Trudı Po arheologii Stepi Evropı V Epohu Srednevekov'ya Polovetsko-Zolotoordınskoe Vremya* (C.3, Donetsk 2003), *Trudı Po Arheologii Stepi Evropı V Epohu Srednevekov'ya Hazarskoe Vremya* (C.4, Donetsk 2005) ve *Kurgannıe Mogil'niki Dneprovskogo Nadporoj'ya (Yasinovatoe, Dneprovka, Petro-Mihaylovka)* adlı kitaplar da son yıllarda yayınlanmış önemli çalışmalar olarak dikkati çekmektedir.

Romanya, Moldavya, Bulgaristan ve Macaristan'da da çeşitli kurganlar bulundu ve bunlar üzerinde çalışmalar yapıldı. Doğu Macaristan kurganlarının

tümü hakkında bir değerlendirme sunan Istvan Ecsedy'nin kitabı bu bakımdan dikkati çeker. Akademik bir değerlendirme olan bu kitapta, bu bölgedeki önemli kurganların keşfedilişi, kazılışı, ortaya çıkarılan mimari ve antropolojik, sanat, arkeolojik özellikleri ele alınıyor ve aynı zamanda Doğu Avrupa'nın başka bölgelerindeki benzeri kurganlarla karşılaştırması da yapılarak ölüm gelenekleri açısından incelenmesi yapılıyordu. Söz konusu kurganlar Kalkoltik veya erken Tunç Çağı'na ait olarak kabul edilmiştir.[3]

Yayınlar konusundaki düşüncelerimizi sonuçlandırmadan önce bir kısım araştırmacıların kurganları Hind-Avrupalılık açısından değerlendirmeye çalıştıklarını da burada ifade edelim. Örneğin, bizim de sözünü ettiğimiz bazı kurganlar için kullandığımız, İç Asya'da Tunç Çağı'nın önemli kurganlarını içeren Sintaşta bölgesi siteleri üzerinde kazı ve çalışmalar yapan başlıca araştırmacılardan V. F. Gening-G. B. Zdanovich-V. V. Gening'in kazı sonuçlarını değerlendirdikleri[4] kitapta, her ne kadar Hind-Avrupa teorilerine bağlı olarak bölge Aryan kültürü alanı içerisinde gösteriliyorsa da biz aynı kanaati paylaşmıyoruz.

Marija Gimbutas ve J. P. Mallory gibi bazı bilim insanları yayınladıkları kitaplarında Hind-Avrupalılara mâl ettikleri bazı özelliklerden yola çıkarak "kurgan kültürü" diye bir kültür belirlemekte ve söz konusu kültürü Hind-Avrupalılar diye gruplandırılan topluluklara mâl etmeye çalışmaktadırlar. Bu hipotezi Marija Gimbutas temellendirmeye çalışmakta, Mallory ise daha çok bu konunun destekçiliğini ve sözcülüğünü yapmaktadır.[5] Oysa çok kolay tespit edilebileceği gibi, söz konusu araştırmacıların Hind-Avrupalılara mâl ettikleri kültürel unsurlar ve özelliklerin hemen hepsi Proto-Türk ve diğer Türk halklarında yaygın olarak görülebilmektedir. İçerisine Mongoloid ırkın da karıştığı beyaz tenli bir ırk olan Türk ırkı, doğuya doğru gidildikçe Mongoloid özelliklerin fazlalaştığı, batıya doğru olan alanlarda ise beyaz ırk hususiyetlerinin baskın olduğu, bir kısmı brakisefal, bir kısmı ise dolikosefal özelliklere sahip bir millet olarak, en çok "kurgan" denilen mezar yapılarına ölülerini

---

[3] Istvan Ecsedy, *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*, Akademıaı Kıado, Budapeşte 1979.

[4] V. F. Gening-G. B. Zdanovich-V. V. Gening, *Sintashta-Arheologiçeskiy Pamyatniki Ariyskih Piemen – Uralo-Kazahstanskiy Stepey- Archaeological Sites of Aryan Tribes of the Ural-Kazakh Steppes-1*, Yujno-Uralskoe Knijnoe İzdatelstvo, Çelyabinsk 1992.

[5] Bkz. Marija Gimbutas, "The Kurgan Culture and The Indo-Europeanization of Europe", *Journal of Indo European Studies Monograph No.18*, Institute for the Study of Man, Washington D.C., 1997; J. P Mallory, *In Search of the Indo-Europeans-Language, Archaeology and Myth*, Thames and Hudson Pub., London 1992 (1991'den tıpkı basım), s. 182-185. Bu kitabın Türkçeye tercümesi için bkz. J. P. Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde-Dil, Arkeoloji ve Mit* (Çev. Müfit Günay), Dost Kitabevi, Ankara 2002, (konunun tartışıldığı sayfalar) s. 207-211.

gömmüşlerdir. Böylece "kurgan kültürü" en yaygın olarak Proto-Türk ve Türk halklarının kültürü sayılmalı, en azından Türklerin de büyük ortağı olduğu Bozkır halklarının ortak bir kültürü olarak ifade edilmelidir.

Türkiye'de, içerisinde kurganlardan kısmen söz edilen bazı yayınların sahiplerini belirtmek gerekirse, Emel Esin, Abdülkadir İnan, Bahaeddin Ögel ve Nejat Diyarbekirli'nin kimi kitaplarındaki bölümlere veya yayınladıkları makalelere işaret edilebilir. Bu arada, bu konuda çalışmaya başlamamızdan itibaren kitabımızın da temelini teşkil etmek üzere kurganlar üzerine yaptığımız bazı yayın ve sunduğumuz bildirileri de anmak gerekir. Burada memnuniyetle belirtmek gerekir ki bizim neslimizden bazı Eski Çağ tarihçileri de kendi açılarından bu konuya eğilmeye başlamışlar ve bazı yayınlar yapmışlardır.